

ALEKSANDER STANKIEWICZ¹

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0001-6707-7166

„CHĘTKA MIĘ NAPADŁA BUDOWAĆ I PIĘKNIE MIESZKAĆ”. STOSUNEK KRZYSZTOFA OPALIŃSKIEGO (1609-1655) DO ARCHITEKTURY

**“A craving urged me to build and live beautifully.”
Krzysztof Opaliński’s (1609-1655) attitude to architecture
Abstract**

The article discusses the attitude towards architecture of Krzysztof Opaliński, which has not been developed by researchers yet. The magnate ordered designs for his palaces in Włoszakowice and in Warsaw with Constante Tencalla, who probably also designed the parish church in Włoszakowice. Opaliński expressed his opinions on architecture in his own poems and in letters to his brother Łukasz, the alleged author of the first Polish-language architectural treatise. Opaliński’s views, partly coincident with those expressed in this treatise, were the result of reading French and Italian treaties and architectural templates, but also the work of Peter Paul *Rubens Palazzo di Genova*, published in 1622.

Keywords: Krzysztof Opaliński, Constante Tencalla, polish early modern architecture, theory of architecture

Abstrakt

W artykule omówiono nieopracowany jak dotąd przez badaczy stosunek Krzysztofa Opalińskiego do architektury. Magnat zamawiał projekty swoich pałaców we Włoszakowicach oraz w Warszawie u Constantego Tencalli, który zapewne projektował też kościół parafialny we Włoszakowicach. Swoje opinie na temat budownictwa Opaliński zawarł w pisanych przez siebie wierszach oraz w listach do swojego brata Łukasza, domniemanego autora pierwszego polskojęzycznego traktatu architektonicznego. Poglądy Opalińskiego, częściowo zbieżne z wyrażonymi w tym traktacie, były wynikiem lektury włoskich i francuskich traktatów i wzorników architektonicznych, ale też dzieła Petera Paula Rubensa *Palazzo di Genova*, wydane w 1622 roku.

¹ Dr Aleksander Stankiewicz, pracownik dydaktyczno-naukowy w Katedrze Sztuki Nowożytnej w Instytucie Historii Sztuki UKSW w Warszawie. Zainteresowania badawcze: architektura nowożytna Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku, magnackie i szlacheckie fundacje artystyczne; a.stankiewicz@uksw.edu.pl.

Słowa kluczowe: Krzysztof Opaliński, Constante Tencalla, polska architektura nowożytna, teoria architektury

Największym problemem, z jakim borykają się badacze zajmujący się nowożytnymi fundacjami, jest niewielka liczba zachowanych opinii dysponentów o sztuce. Z tego powodu miejsce szczególne w polskiej historiografii zajmuje Krzysztof Opaliński, wojewoda poznański (od 1637) i marszałek Trybunału Głównego Koronnego (w latach 1640-1641), starosta śremski (1632) i kowelski (1646), pisarz i poeta², którego uwagi dotyczące sztuki są znane dzięki jego listom do brata Łukasza³. Na ich podstawie omówiono jak dotąd jedynie jego wyróżniające się wysokim poziomem artystycznym fundacje malarstwa, grafiki i rzeźby⁴, wspomniano go też jako właściciela traktatów architektonicznych⁵.

Wciąż niewiele natomiast wiadomo na temat jego poglądów o architekturze. Analiza wzmianek dotyczących działalności budowlanej oraz wygłaszanych na ten temat opinii w korespondencji Krzysztofa i części jego twórczości literackiej może uzupełnić dotychczasowy stan badań. Pomocne będzie też skonfrontowanie ich z najważniejszymi fundacjami architektonicznymi magnata i z zachowanym księgozbiorem należącym do obu braci Opalińskich.

Siedziby Opalińskiego we Włoszakowicach, Sierakowie i Szubinie

W wyniku podziału dóbr swojego ojca Piotra (zm. 1624) w roku 1633 Krzysztof otrzymał Włoszakowice oraz kilkanaście wsi leżących w południowo-zachodniej Wielkopolsce. Jego żona, Teresa z Czarnkowskich, w wianie wniosła mu miasto Tuliszków z przyległymi wioskami. W roku 1636 był już właścicielem Szubina, a od 1639 r. zarządcą posiadłości brata Łukasza, który zdecydował się zamieszkać w małopolskich dobrach żony, Izabeli z Tęczyńskich. W przeciągu kolejnych lat Krzysztof odkupił od niego wszystkie dobra ziemskie sierakowskiej linii Opalińskich – Sędzino i Sędzinko (1640), Tomice, Mirosławki, Zborowo (1642) oraz Sieraków (1647)⁶. Jak wynika z listów, Krzysztof często podróżował, objeżdżając swoje posiadłości, jeździł też regularnie na sejmiki do Środy oraz na sejm do

² A. Sajkowski, *Krzysztof Opaliński wojewoda poznański*, Poznań 1960; idem, *Opaliński Krzysztof*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 87-90.

³ *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641-1653*, red. R. Pollak, Wrocław 1957.

⁴ S. Wiliński, *Krzysztofa Opalińskiego stosunek do sztuki. Malarstwo i grafika*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 17/1955, nr 2, s. 191-207; idem, *Rzeźby Sebastiana Sali dla Krzysztofa Opalińskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 18/1956, nr 1, s. 55-83; A. Saar-Kozłowska, *Nagrobek Piotra Opalińskiego w Sierakowie. Środki artystyczne a treść pomnika*, w: *Artyści nad jezior łomardzkich w nowożytnej Europie. Prace dedykowane pamięci Profesora Mariusza Karpowicza*, red. R. Sulewska, M. Smoliński, Warszawa 2015, s. 313-324 (w przypisach starsza literatura).

⁵ E. Kręglewska-Foksowicz, *Palace w Sierakowie i Czachu – domniemane dzieła Krzysztofa Bonadury Starszego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 21/1959, s. 122; J. Skuratowicz, *Zamek Górków i Opalińskich w Sierakowie*, „Ochrona Zabytków”, 53/2000, nr 211, s. 341-346; A. Wędzki, *Rezydencja w Szubinie na Palukach w świetle źródeł pisanych*, Żnin 1992, s. 28-32; S. Wiliński, *Krzysztofa Opalińskiego...*, s. 191, przyp. 5; J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 25, 243; Z. Bania, „Kazać porobić, byle były jak najmodniejsze”. *Relacje między inwestorem a budowniczym w polskiej architekturze nowożytnej*, w: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej. Część I*, red. J. Lilejko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2005, „Studia nad sztuką renesansu i baroku”, t. 6, s. 26.

⁶ A. Sajkowski, *Krzysztof Opaliński...*, s. 44-45; J. Pielas, *Podział latyfundium Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego z lat 1668-1670*, w: *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, red. J. Stoliczka, M. Ferenc, J. Dąbrowski, Kraków 2010, s. 155-156.

Warszawy. Itinerarium magnata oraz stałe powiększanie latyfundium miały wpływ na jego inwestycje budowlane w najważniejszych siedzibach.

Dotychczasowe badania archeologiczne nie umożliwiają rekonstrukcji założenia XVII-wiecznego pałacu Opalińskiego we Włoszakowicach, w połowie wieku XVIII zastąpionego pałacem myśliwskim Sułkowskich⁷. Krzysztof w roku 1641 w liście do brata pisał, że Johann Ludwig von Wolzogen „Struktury też pałacu mego włoszak[owskiego] cale mi się i ochotnie podjął chcąc rezydować przy wszystkim. Dwie lecie, albo półtora rachujemy na zupełną preaparacją materyji, każdą rzecz spisawszy, skąd co bydź ma i *tempestive* gotując. Po tym rozumiemy, że za półtora drugie może stanąć. Architekt będzie sierakowski, a on *superintendens fabricae*”⁸. Nie wiadomo, kto był projektantem siedziby. Na pewno nie Wolzogen, który miał jedynie prowadzić budowę⁹. Wzmiankowany „architekt sierakowski” miałby być tożsamy z Bonadurą¹⁰, ale chodziło raczej o jak dotąd nieznanego budowniczego. Nie można wykluczyć, że magnat sam zajął się projektowaniem, posiłkując się gotowymi rycinami z traktatów architektonicznych. W roku 1646 pałac wciąż nie był ukończony, skoro Opaliński pisał do brata: „abrys pałacu *in fieri* włoszakowskiego facjaty i piany, także siła landszaftów w kopersztychach posłałem był WMMP-u. Obojga wiele potrzebuję i o odesłanie pilnie, a pilnie proszę”¹¹.

Wyjątkową pozycję wśród dóbr Opalińskiego zajmował Sieraków, który od 1647 r. pełnił funkcję rezydencji magnata i regionalnego centrum religijnego, kulturalnego i administracyjno-gospodarczego. W liście do brata Łukasza z roku 1651 nazywał posiadłość swoim Ujazdowem, odwołując się tym samym do rezydencjonalnej funkcji tej siedziby Wazów. Magnat czerpał inspirację z fundacji królewskich, czego dowodzi budowa w Sierakowie teatru. „*Theatrum* na sali, wzięwszy model z królewskiego, wystawiam dla mych aktorów szkolnych z pięciu odmian pięknych i z perspektywami. Mój malarz, tesza [cieśla – A.S.] i *insi to abende* dostatecznie i pięknie wystawią, a sta złotych przy domowych potrzebach (jako tarcie i płótna) nie będzie to kosztowało”¹². Wzmianka o królewskim modelu i ruchomej scenografii dowodzi, że Opaliński wzorował się na scenie teatralnej króla Władysława IV, która powstała po roku 1637 na zamku warszawskim według projektu Agostina Locciego¹³.

Ponadto, Opaliński zdecydował się w roku 1650 na otwarcie w Sierakowie gimnazjum, którego murowany gmach wznosił rok wcześniej¹⁴. Z całą pewnością pragnął konkurować z Leszmem Leszczyńskich, gdzie nauczał Jan Amos Komeński, czego dowodzi fakt, że

⁷ M. Wróbel, *Siedziby rycerskie na pograniczu ziemi wschowskiej. Dwory na kopcu w Mórkwie i Włoszakowicach w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Rycerze – szlachta – ziemianie. Szlachetnie urodzeni na ziemi wschowskiej i pograniczu Wielkopolsko-Śląskim*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymański, Wschowa-Leszno 2014, s. 62-69.

⁸ *Listy...*, s. 22.

⁹ Z. Bania, „*Kazać porobić...*”, s. 26.

¹⁰ E. Kręglewska-Foksowicz, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1982, s. 7-8.

¹¹ *Listy...*, s. 353.

¹² *Ibidem*, s. 478.

¹³ H. Osiecka-Samsonowicz, *Agostino Locci (1601-po 1660). Scenograf i architekt na dworze królewskim w Polsce*, Warszawa 2003, s. 124-125.

¹⁴ *Listy...*, s. 441.

postanowił dostosować program nauczania i podręczniki szkoły do propozycji tego pedagoga¹⁵. Nie powiodło się natomiast zorganizowanie rodowego księgozbioru¹⁶.

Trudno powiedzieć, jak duży wpływ miał Opaliński na kształt zamku w Sierakowie, wzniesionego w późnym średniowieczu¹⁷. Według części badaczy jego modernizacji dokonał Krzysztof Bonadura starszy na polecenie ojca magnata, Piotra¹⁸, ale hipoteza ta nie ma zbyt mocnych podstaw. Na panoramie Sierakowa [il. 1], datowanej na lata 40. wieku XVII, ukazano zamek złożony z trzech dwupiętrowych skrzydeł zwieńczonych szczytami i nakrytych dwuspadowymi dachami¹⁹. Prócz kaplicy i pomieszczeń gospodarczych mieścił w najwyższej kondygnacji „marmurowy” apartament Opalińskiego. W skrzydle południowym na piętrze znajdowała się jadalnia, a na kolejnej kondygnacji sala wielka i biblioteka. Komunikację zapewniały wąskie sienie i klatki schodowe, a budynki łączyła dodatkowo piętrowa drewniana galeria. Wejście do zamku od zachodu umożliwiały dwubiegowe schody, które dostawiono też do furty wiodącej do ogrodu, umieszczonej w murze wschodnim²⁰.

Rozplanowanie sierakowskiego zamku przypominało układem tradycyjne siedziby szlacheckie z terenu Wielkopolski²¹ i wynikało z określonych potrzeb Opalińskiego. Dobudowanie dwubiegowych schodów można natomiast interpretować jako nawiązanie do ówczesnych italianizujących pałaców²², które były wzorem dla magnata. Krzysztof w jednym z datowanych na ok. 1649 r. listów do swojego brata pisał, komentując posiadłość „Pana Gnieźnińskiego”²³: „Dworek *extra* podobał mi się barzo, *intus* nie barzo, bo i stołowej izbie umknęto światła, i pokoiki przy niej w chęchu jakoś, i ów pokój długi a nierówny i z innymi się nie zgadzający. Zgoła symetriji mało i nie po włosku, ale po radlińsku: tu pokój, tu komora, tu coś”²⁴. Opinię tę wyraził, porównując nieznaną dwór z należącym do jego krewnego, marszałka wielkiego koronnego Andrzeja (zm. 1593), pałacem w Radlinie. Była to czteroskrzydłowa budowla z wewnętrznym dziedzińcem, połączona parterową loggią

¹⁵ A. Sajkowski, *Krzysztof Opaliński...*, s. 121, 125.

¹⁶ *Listy...*, s. 398, 442.

¹⁷ W trakcie prac rekonstrukcyjnych w latach 1993-1994 zdecydowano się na częściową odbudowę rozebranego w roku 1834 założenia, zob. J. Skuratowicz, *Zamek...*, s. 345-346; idem, *Rekonstrukcja zamku w Sierakowie*, „Kronika Wielkopolski”, 77/1996, nr 2, s. 66-76.

¹⁸ E. Kręglewska-Foksowicz, *Palace w Sierakowie i Czachu...*, s. 122; J. Skuratowicz, *Zamek...*, s. 342.

¹⁹ Widok Sierakowa ze skrzydła ołtarza głównego w kościele w Lutomiu, pochodzącego z kaplicy sierakowskiego zamku, zob. D. Matyaszczyk, *Zagadkowy ołtarz Matki Boskiej w Lutomiu*, „Sierakowskie Zeszyty Historyczne”, 2012, s. 67-76.

²⁰ J. Skuratowicz, *Zamek...*, s. 342-343; J. Pietrzak, „Dwudomowe”, *nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzicze w Prowincji Wielkopolskiej*, „Archeologia Historica Polona”, 15/2005, nr 1, s. 213-214, 216, 219, 221-222.

²¹ *Ibidem*, s. 207-233; P. Lasek, *Turris fortissimo nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polski od 1300 do połowy XVI w.*, Warszawa 2013.

²² Zewnętrzna klatka schodowa w pałacu pojawiła się jako propozycja w traktacie *Architectura alla moderna* autorstwa Josepha Furtenbacha, omówienie traktatu, zob. U. Schütte, „*Architectura alla moderna*” und die „*Teutsche manier*”. *Rubens 'Palazzi di Genova' und die Neuorientierung der deutschen Architektur bei Joseph Furtenbach*, w: *Reception of P.P. Rubens's 'Palazzi di Genova' during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 143-160.

²³ Chodziło zapewne o Jana Leszczyńskiego, syna Andrzeja i Zofii Opalińskiej, kasztelana gnieźnińskiego w latach 1644-1653, zob. W. Czaplinski, *Leszczyński Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław 1972, s. 115-119.

²⁴ *Listy...*, s. 442.

Il. 1. Widok Sierakowa na skrzydle bocznym ołtarza głównego w kościele parafialnym w Lutomiu z lat 40. XVII. Fot. A. Stankiewicz

z ogrodem²⁵. Opaliński preferował wyraźnie zwarte, symetrycznie rozplanowane założenia rezydencjonalne, a szczególną uwagę przykładał do wyposażenia i wystroju wnętrz wzorowanego być może na komnatach zamków królewskich w Krakowie i Warszawie.

Uzupełnieniem rezydencji sierakowskiej był ogród, o którym Krzysztof pisał w liście do brata w roku 1643, domagając się zwrotu księgi, w której „ogrodów różnych formy są wyrażone”, potrzebnej Wolzogenowi do jego urzędzenia²⁶. Z kolei w roku 1650 donosił: „Ogród kończę i palisadą piękną opatruję, także portalem szumnym, i ową drogę od zamku aż do miasta i mostku całe exornuję to brukiem, to zasadzeniem drzew lipin, jaworów, jarzębin, klonów etc., po olendersku. Drogę też przy palisadzie dla pieszego pięknie sporządzam. Wschody muruję z zamku do ogrodu”²⁷. Trzy lata później przesłał bratu „ołówkową piałę ręką moją na prędcę wyrażoną ogrodu sierakowskiego”, w którym umieścił różne *raritates*, ozdobne dzbanki przez swojego snycerza „szumnie zdobione”²⁸. Długi okres prac tłumaczy fakt, że wynajęty do tych prac „Francuz ogrodowy”, który przechwalał się swoimi zdolnościami, miał opieszale pracować²⁹. Opaliński znużony nim odesłał go bratu do Rytwian, a w kolejnym z listów pisał już o „ogrodowym” Niemcu, który sprowadzał z Wrocławia do Sierakowa tulipany³⁰. Trudno powiedzieć, z jakiej publikacji korzystali Opaliński i Wolzogen. Biorąc pod uwagę powyższe wzmianki, można uznać, że z którejs z francuskich książek

²⁵ J. Skuratowicz, *Nowa próba odczytania pierwotnego wyglądu pałacu Andrzeja Opalińskiego w Radlinie*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata Andrzeja Opalińskiego*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 129-142 (w przypisach starsza literatura).

²⁶ *Listy ...*, s. 130, 131.

²⁷ *Ibidem*, s. 478.

²⁸ *Ibidem*, s. 492, szpal. XXIX.

²⁹ Opaliński wspominał, że miał pracować wcześniej dla Stanisława Proskiego (zm. 1658), poznańskiego komornika, zob. *ibidem*, s. 441.

³⁰ *Ibidem*, s. 443, 495; jedne z pierwszych w Rzeczypospolitej, zob. W. Czaplinski, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej*, Warszawa 1982, s. 22.

zawierających przedstawienia układów boskietów i parterów ogrodowych³¹. Z kolei „holenderskie” zasadzenie drzew polegało na sadzeniu ich wzdłuż głównych alejek³².

Nie wiadomo, co konkretnie Opaliński rozbudował w zamku w Szubinie. Przypuszczalnie wznosił kolejną kondygnację³³ oraz zlecił Sebastianowi Sali wykonanie dekoracji rzeźbiarskich³⁴.

Oszczędny i przezorny buduje pałac – warszawska siedziba Opalińskiego

W liście z 24 marca 1646 roku do brata Opaliński, pisząc o planach położenia fundamentów pod swój warszawski pałac, pośród powodów budowy wymieniał: „sam przy Dworze, *n[on] despero*, że będę rezydował i mam syny, którzy będą, mam nadzieję w Bogu, rezydować. 3-o, choćbym kupił cudzy dwór, nie byłby *al mio gusto*. 4-o, galanterie, obicia z Francji, pikture tu chcę *explicare*. 5-o, za dwór trzeba dać gotowy 15000 albo 18000, za co ja swój arcydobrze wystawię. 6-o, że mię chętką napadła budować i pięknie mieszkać. Przyznasz WMć MMPan, gdy obaczysz abrys Konstantego, że pięknie będzie i ujdzie za pałac, choć skromny, bo taka będzie eksornacja, jakoby był z muru *cale*”³⁵. Dalej prosił brata, by ten spławił Wisłą drewno konieczne do ukończenia stajni i zabudowań gospodarczych, które wraz z fundamentami i piwnicami planował wznieść tego roku. Poinformował także, że koordynatorem rozpoczętej budowy jest niejaki Madaliński³⁶. Budowa pałacu z drewna nie była wówczas niczym niezwykłym, skoro siedziby szlachty i magnaterii otaczające Warszawę, mimo że projektowane przez architektów wznoszących na co dzień architekturę murowaną, były wykonane z tego materiału³⁷. Wspomnianym w liście projektantem był zapewne Constante Tencalla, który realizował liczne zamówienia dla magnaterii³⁸.

Warszawska siedziba Krzysztofa nie była pierwszym pałacem w stolicy należącym do Opalińskich. Już w roku 1643 Adam Jarzębski w swoim *Gościńcu, albo krótkim opisanu Warszawy* wspominał dwór Łukasza Opalińskiego starszego (zm. 1654): „Wbok za cmyntarzem uliczka, / Nie wiem, jak zową, przeczniczka; / W tej dwór, ma nie mało gmachów, / Budowania, stajen, dachów; / Tam konie i masztalerze, / Karety, wozy, szpiklerze. / Samo państwo w nim nie stawa, / Czeladzi to w moc podawa”³⁹. Budynek znajdował się na Nowym Mieście, w pobliżu kościoła św. Benona⁴⁰, niestety nic pewnego o nim nie wiadomo. Istnieje możliwość, że jego wygląd ilustruje, zachowany w tzw. drezdeńskim szkicowniku Giovanniego Battisty Gisleniego, rysunek podpisany: „Dwor del Koronsi Opaliski”. Szkic,

³¹ Jednym z popularniejszych tego typu opracowań był *Traité du jardinage, selon les raisons de la nature et de l'art* autorstwa Jacques'a Boyceau, wydany w Paryżu w r. 1638.

³² D. Jacques, *Who Knows What a Dutch Garden Is?*, „Garden History”, 30/2002, nr 2, s. 114-130.

³³ A. Wędzki, op. cit., s. 28-32.

³⁴ S. Wiliński, *Rzeźby...*, s. 61, 62.

³⁵ *Listy...*, s. 329, wzmianka w: H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla Constante*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s.467.

³⁶ Zapewne Bonawentura Madaliński, jego sekretarz, zob. *Listy...*, s. 330.

³⁷ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1, Warszawa 1980, s. 46, 47.

³⁸ *Ibidem*, s. 167-168; H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla...*, s. 468.

³⁹ *Adama Jastrzębskiego Gościńiec albo opisanie Warszawy 1643*, oprac. A. Kraushar, Warszawa 1909, s. 107.

⁴⁰ Możliwe, że w okolicy Nowego Rynku, *ibidem*, s. 159; *Katalog Zabytków Sztuki, Miasto Warszawa*, cz. 2: *Nowe Miasto*, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001, s. 76.

datowany na połowę wieku XVII, był jak dotąd interpretowany jako warszawski dwór Opalińskich⁴¹, dwór chorążego Opalińskiego⁴² bądź podkomorzego nadwornego koronnego Piotra Opalińskiego⁴³. Budowlę uznawano za przykład drewnianej architektury realizującej program typowego polskiego dworu⁴⁴, choć ze względu na układ przestrzenny oraz istnienie wież bliżej jej do pałacu. Propozycje dotyczące właścicieli naszkicowanego budynku wydają się być możliwe, ale niekoniecznie słuszne. Należy pamiętać, że w tym samym czasie „koronnym” był również marszałek nadworny Łukasz młodszy, brat Krzysztofa, który ze względu na pełnione obowiązki także musiał często przebywać w Warszawie. Wszyscy wspomniani wcześniej Opalińscy, poza Łukaszem starszym, uzyskali nominacje na urzędy w połowie wieku XVII, trudno więc przesądzać o przynależności naszkicowanej budowli bez dodatkowych źródeł.

Sibi, Deo, posteritati – fundacje sakralne

Krzysztof Opaliński jako zarządca Sierakowa był zobowiązany do ukończenia budowy kościoła i klasztoru bernardynów fundowanego w roku 1619 przez jego ojca, Piotra. Budową murowanej świątyni po jego śmierci zajęła się ostatecznie w roku 1626 matka Krzysztofa i Łukasza, Zofia z Kostków (zm. 1639). Korzystała przy tym z usług architekta Krzysztofa Bonadury starszego⁴⁵. Opaliński finansował dalsze prace. W kopule sierakowskiej świątyni oraz na intarsjowanych ławach kolatorskich umieścił herby swoje i brata, ufundował też do kościoła nagrobek ojca, Piotra, dzieło Sebastiana Sali (1641)⁴⁶. Ponadto, wraz z bratem Łukaszem, dofinansował budowę świątyni w Borku Wielkopolskim (od roku 1635)⁴⁷ i był zaangażowany w organizację kapituły w Choczcu w roku 1649⁴⁸.

Najważniejszą sakralną fundacją Opalińskiego była budowa murowanego kościoła parafialnego we Włoszakowicach. Za jego fundatora uznawano jak dotąd przede wszystkim administratora posiadłości, Wojciecha Tarnowieckiego (zm. 1640)⁴⁹, który sfinansował budowę kościoła bernardynów we Wschowie (1638–1644)⁵⁰. Wizytacja kościelna z roku 1619

⁴¹ A. Miłobędzki, *Architektura...*, s. 428; J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 107.

⁴² *Krótką nauka budowania dworów, pałaców, zamków, podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. A. Miłobędzki, Warszawa 1957, ryc. 38-39.

⁴³ H. Osiecka-Samsonowicz, *Gisleni (Ghisleni) Giovanni Battista*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 175.

⁴⁴ M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy XVII w.*, Warszawa 1986, s. 85; A. Miłobędzki, *Architektura...*, s. 340; N. Miłkowski, *Pałac Bogusława Leszczyńskiego w Warszawie i jego twórca G.B. Gisleni*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 56/1984, nr 2-3, s. 191, przyp. 21.

⁴⁵ A. Stankiewicz, *Dekoracja architektoniczna w twórczości architekta Krzysztofa Bonadury Starszego*, w: *Ornament i dekoracja dzieła sztuki*, red. A. Betlej, A. Dworzak, J. Daranowska-Łukaszewska, Warszawa 2015, s. 66-67.

⁴⁶ S. Wiliński, *Rzeźby...*, s. 63.

⁴⁷ M.K. Treter, *Obrona y sława Królestwa Polskiego, Ozdoba Wielkiej Polskiej Cudowna Matka Boska w Kościele Zdzieszewskim przy Borku Wielkiemi Darami z Nieba wslawiona [...]*, Kraków 1647, s. A2v.

⁴⁸ *Listy...*, s. 441.

⁴⁹ J. Jarzewicz, *O pożytkach z rywalizacji. Sztuka w środowisku wielowyznaniowym na przykładzie Wschowy*, w: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Warszawa październik 1997*, Warszawa 1998, s. 143.

⁵⁰ S.B. Tomczak, *Wschowa*, w: *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 442-446; M. Małkus, *Nagrobek Mikołaja Tarnowieckiego (zm. 1640)*

wzmiankuje świątynię drewnianą, a ta z roku 1660, przy okazji jej konsekracji przez biskupa poznańskiego Wojciecha Tolibowskiego, murowaną, wzniesioną przez Opalińskiego⁵¹. Kościół w roku 1643 musiał być już zasadniczo ukończony, skoro Krzysztof pisał do brata o „abrysie” na ołtarz główny zamówiony u Sali⁵². Tego samego roku ozdobił fasadę świątyni [il. 6] płytą fundacyjną, której tekst miał zredagować Łukasz, a która się nie zachowała⁵³. W wizytacji z roku 1672 wspomniano o istnieniu wież. Biorąc pod uwagę lakoniczność wcześniejszych opisów, niekoniecznie dowodzi to ich powstania po „potopie”⁵⁴.

Badacze jak dotąd łączyli hipotetycznie budowlę ze wspomnianym Bonadurą⁵⁵ lub Constanter Tencallą⁵⁶. Świątynia składa się z poprzedzonej dwoma czworobocznymi wieżami trójprzęsłowej nawy, do której trzeciego przęsła dostawiono prostokątne kaplice oraz półkolistą zamkniętą, jednoprzęsłową prezbiterium, z przylegającą od południa zakrystią i emporą kolatorską [il. 2a]. Artykulację wnętrza tworzą pilastry toskańskie na postumentach wspierające belkowanie. Nawę, prezbiterium oraz kaplice nakrywają sklepienia kolebkowe, a krzyżowe w pozostałych pomieszczeniach. Elewację nawy i prezbiterium zwieńczoną belkowaniem opięto przyporami [il. 3]. Okna i wejście boczne zyskały proste obramienia z uszakami. Narożniki dwóch pierwszych kondygnacji wież oraz dolną partię trójpołowej fasady ujmują pilastry toskańskie, wspierające belkowanie i attykę, a ich najwyższe kondygnacje ozdobiono ramami permutacyjnymi. Szczyt tworzy wnęka ujęta pilastrami wspierającymi trójkątny naczółek oraz flankujące ją spływy [il. 4]. Okna w wieżach uzyskały, tak jak pozostałe, obramowania z uszakami; otwory w najwyższej kondygnacji zamknięto półkolistą. Centralne okno w fasadzie ponad attyką zyskało bogatszą oprawę, uzupełnioną o woluty zdobiące górne uszaki. Portal wejściowy zdobiono profilowanym obramieniem z uszakami i trójkątnym naczółkiem. Nierówny poziom belkowania wież i nawy sugeruje, że fasada mogła powstać w drugim etapie prac, być może po zmianie projektu przez Opalińskiego.

Zastosowane w świątyni rozwiązania wyraźnie korespondują z pracami Tencalli. Jej wieże są podobne do wieży kościoła karmelitów bosych p.w. św. Teresy w Wilnie (1633-1654) [il. 5]. Identyczny kształt obramień okiennych pojawił się wcześniej w fasadzie tej karmelickiej świątyni, w kaplicy św. Kazimierza (1623-1636) przy wileńskiej katedrze [il. 6a, b, c] oraz w wileńskim pałacu Janusza Radziwiłła (1635-1653). Autorstwo Tencalli zdają się potwierdzać jego wspomniane prace przy projektowaniu warszawskiego pałacu Opalińskiego.

Włoszakowicka świątynia była z pewnością wzorem dla kościoła jezuitów p.w. św. Stanisława Kostki, którego projekt z roku 1695 zachował się wśród planów na świątynie

w kościele pw. św. Józefa we Wschowie. Wstęp do badań, w: *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Malkus, K. Szymańska, Warszawa 2010, s. 125.

⁵¹ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), sygn. AV 12, Wizytacja wielkopolskiej i mazowieckiej części diecezji przez biskupa Wojciecha Tolibowskiego w latach 1660-1663, s. 232, 234.

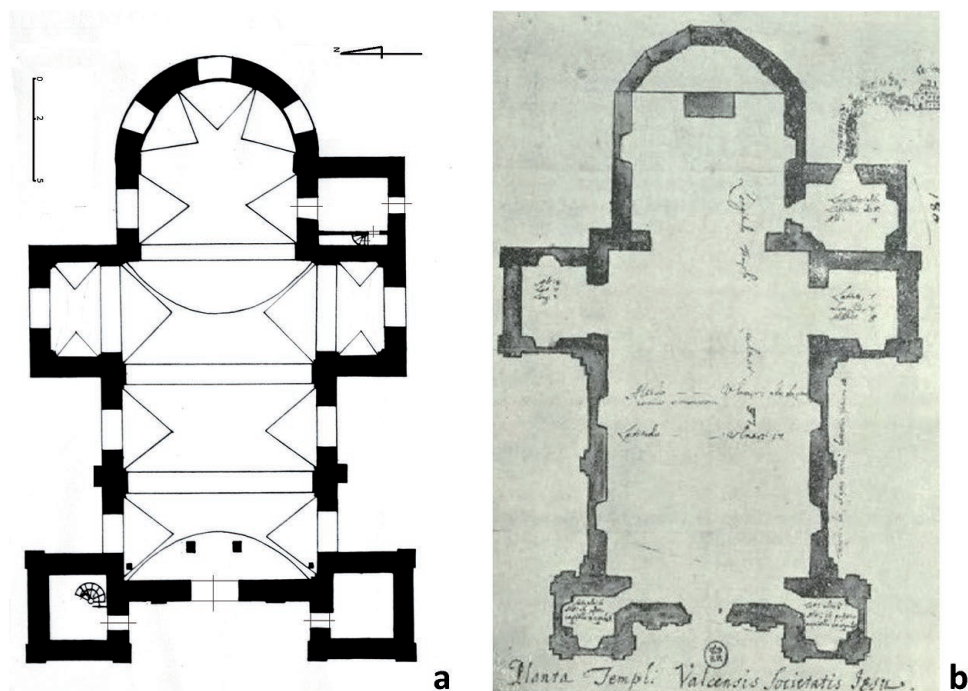
⁵² S. Wiliński, *Rzeźby...*, s. 78.

⁵³ *Ibidem*, s. 81, 82.

⁵⁴ AAP, sygn. AV 29, Wizytacja archidiekanatu śremskiego: dekanatów Borek, Koźmin, Krobia, Nowe Miasto (bez dekanatu Śrem i Wschowa) przez Franciszka Wolińskiego, archidiacona śremskiego (1741-1744), s. 29.

⁵⁵ E. Kręglewska-Foksowicz, E. Linette, J. Powidzki, A. Sławska, *Sztuka baroku w Wielkopolsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 20/1958, s. 54-55; Z. Bania, *Bonadura*, w: *Saur. Allgemeines Künstler-Lexikon*, pr. zbior., t. 12, München-Leipzig 1996, s. 457; M. Malkus, *op. cit.*, s. 131. A.J. Baranowski, *Architektura sakralna w Wielkopolsce i jej zleceniodawcy na tle regionalizacji baroku*, Warszawa 2020, s. 483.

⁵⁶ A. Miłobędzki, *Architektura...*, s. 184, 187.

Il. 2. a) Rzut kościoła parafialnego pw. św. Trójcy we Włoszakowicach b) projekt kościoła jezuitów pw. św. Stanisława Kostki w Wałczu, za: J. Vallery-Radot, *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque Nationale de Paris*, Rome 1960, s. 328

provincji polskiej przechowywanych w dawnym archiwum rzymskim Towarzystwa Jezusowego [il. 2b]⁵⁷. Budowlę ukończono w roku 1701, ale niedługo potem zastąpiono nową⁵⁸.

Krzysztof Opaliński a teoria architektury pierwszej połowy wieku XVII

Omawiane dotychczas wzmianki źródłowe oraz realizacje Opalińskiego dowodzą, że magnat prezentował dość złożoną postawę względem architektury. Jak wynika z jego utworów literackich, przede wszystkim propagował architekturę jako wyrazicielkę bogactwa i statusu fundatora. Taka postawa nie była niczym niezwykłym w tym czasie⁵⁹, choć trzeba zaznaczyć, że Opaliński jednocześnie wskazywał, że architektura może być nie tylko narzędziem do upamiętnienia magnificencji dysponenta, ale też może posłużyć do upiększenia państwa. W *Satyrze dziesiątej* wydanej w roku 1650, czyli w czasie, gdy większość jego przedsięwzięć była już zrealizowana, pouczał swoich czytelników: „Luxus panuje, ale brzydki, nierozumny; / Inszaby to wysypać na jakie fabryki, / Na ozdobę ojczyzny, na szumne kościoły,

⁵⁷ J. Vallery-Radot, *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque Nationale de Paris*, Rome 1960, s. 328, plansza XXXII A.

⁵⁸ Ibidem, s. 328.

⁵⁹ A. Małkiewicz, *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, Kraków 1976, s. 61; P. Gryglewski, *Vetustas Monumenta. Szlacheckie mauzoleum od połowy XV do XVII wieku*, Łódź 2002, s. 157.

Il. 3. Kościół parafialny pw. św. Trójcy we Włoszakowicach od strony północnej.
Fot. A. Stankiewicz

/ Na kosztowne ogrody i pyszne pałace, / Na mury, szkoły i tym podobne struktury, / które wždy długo trwają i pamiątkę nosią⁶⁰. W *Satyrze drugiej na młodź utratną* pisał: „Że się nad swoje siły i dostatki piąć chce, / I zrównać z możniejszymi, co już niepodobna. A tymczasem fabryki i ojcowskie budynki / Lecą, gniją kosztowne pałace, kościoły. Pan synek niedba o nic, choć ma czasem za co poratować i pokryć⁶¹. Zbieżne poglądy reprezentowali współcześni lub wcześniej od Opalińskiego tworzący pisarze. Sebastian Petrycy z Pilzna dowodził, że można pan, budując, powinien zachowywać „wielkość, zacność, piękność i podziw nakładów swoich”, wzbudzając cześć i szacunek. Poglądy te obydwaj zaczerpnęli zapewne z pism Arystotelesa, należących do obowiązkowych lektur uczniów jezuickich kolegów pragnących poznać arkana retoryki⁶².

Niektóre koncepty Opalińskiego nawiązują do współczesnej mu teorii architektury, którą poznawał dzięki kupowanym w trakcie podróży lub sprowadzanym zza granicy pozycjom książkowym. Opaliński był w posiadaniu wspomnianego opracowania dotyczącego ogrodnictwa⁶³, znał za pośrednictwem Sali dzieło Domenica Fontany o rzymskich obeliskach⁶⁴, w roku 1648 wspominał, że był właścicielem pracy *Palazzi di Genova* autorstwa Petera Paula Rubensa, wydanej po raz pierwszy w Antwerpii w roku 1622⁶⁵. W tym dwutomowym dziele

⁶⁰ *Satyry albo Przestrogi do poprawy rządu i obyczajów w Polsce należące na pięć ksiąg rozdzielone, przez Krzysztofa Opalińskiego, podług edycji z roku pańsk. MDCLII*, Poznań 1840, s. 159.

⁶¹ *Ibidem*, s. 237.

⁶² W. Krassowski, *Przesłanki gospodarcze programów architektonicznych w Polsce około roku 1600*, w: *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Lublin, listopad 1972*, Warszawa 1974, 129-131.

⁶³ *Listy...*, s. 130, 131.

⁶⁴ J. Kowalczyk, *Znaczenie wzorów Giovanniego Battisty Montano dla architektury barokowej w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 63/2000, s. 32.

⁶⁵ *Listy...*, s. 403.

Il. 4. Fasada kościoła parafialnego
pw. św. Trójcy we Włoszakowicach.
Fot. A. Stankiewicz

Il. 5. Wieża kościoła karmelitów
bosych pw. św. Teresy w Wilnie.
Fot. A. Stankiewicz

na 139 rycinach wykonanych na podstawie rysunków artysty zawarto opisy oraz wizerunki fasad i planów pałaców genueńskich patrycjusza, a także kościołów S. Maria in Carignano, teatynów i jezuitów⁶⁶. Rzuty i przekroje budowli zaprezentowane przez Rubensa zyskały dużą popularność wśród czytelników, czego dowodzi ich recepcja w budownictwie świeckim, ale też w pracach francuskich i niemieckich teoretyków architektury⁶⁷. Sama koncepcja ukazywania budowli w postaci rzutów, fasad i przekrojów wywodziła się natomiast z pomysłów francuskich autorów, takich jak Jacques Androuet du Cerceau, Pierre Le Muet czy Louis Savot⁶⁸. Prezentowane pałace charakteryzowała szczególna zwartość i funkcjonalne rozplanowanie. Rubens we wstępie do pracy podkreślił, że wybrane przez niego budowle wznoszono w ten sposób ze względu na *commoditá*, czyli wygodę właścicieli, będącą według

⁶⁶ Rubens. *Palazzi di Genova, Architectural Drawings and Engravings (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard)*, red. H.W. Rott, London 2002., s. 16, 17, 27.

⁶⁷ C.N. Mignon, *La Réception des Palazzi di Genova en France au XVIIe siècle*, w: *Reception of P.P. Rubens's 'Palazzi di Genova' during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 135-142; U. Schütte, op. cit., s. 143-161. W literaturze rozważano też możliwość recepcji układu dzielnicy pałacowej Genui w Warszawie, zob. T. Zarębska, *Wczesne etapy kształtowania placu przed Zamkiem Królewskim*, w: *Historyczne place Warszawy. Urbanistyka, architektura, prace konserwatorskie. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 3-4 listopada 1994*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1995, s. 44.

⁶⁸ P. Lombaerde, *The Significance of the Two Volumes of Rubens's "Palazzi di Genova" for Architectural Theory*, w: *The Reception of P.P. Rubens's "Palazzi di Genova" during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 66-70.

Il. 6. a) Okno w nawie kościoła parafialnego pw. św. Trójcy we Włoszakowicach b) okno w fasadzie kościoła karmelitów bosych pw. św. Teresy w Wilnie c) fragment dekoracji we wnętrzu kaplicy św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej. Fot. A. Stankiewicz

malarza najważniejszą cechą budownictwa mieszkalnego⁶⁹. Pojęcie to w takim znaczeniu pojawiło się już wcześniej u innych teoretyków architektury, m.in. Sebastiana Serlio⁷⁰. Można przyjąć, że Opaliński mógł czerpać inspirację z pracy Rubensa.

Komentarze zbieżne z uwagami Opalińskiego oraz Rubensa pojawiły się w tekście *Krótkiej nauki budowniczej*, wydanej w Krakowie w roku 1659, i w opinii większości badaczy będącej dziełem brata Krzysztofa, Łukasza⁷¹. Autor traktatu, omawiając cechy dobrej architektury, na pierwszym miejscu wymienił trwałość oraz wygodę, uznając piękno budowli i stosowanie porządków architektonicznych za zagadnienia drugorzędne, a poświęcając dużo uwagi omówieniu wpływu warunków klimatycznych na budownictwo⁷². Oczywiście, poglądy te były raczej powszechne wśród polskiej szlachty, ale kategorie wygody i praktyczności występowały również we wspomnianych pracach Rubensa oraz francuskojęzycznych teoretyków⁷³. Traktaty autorstwa tych ostatnich mogły mieć jeszcze większy wpływ na wczesnonowożytną architekturę polską, niż dotąd przyjmowano. Badania nad taką recepcją są prowadzone już od dłuższego czasu i jak na razie udało się wskazać całkiem sporo przykładów oddziaływania francuskich traktatów architektonicznych i wzorników na polską małą i monumentalną architekturę 1. poł. XVII wieku⁷⁴. Zapewne będzie

⁶⁹ Rubens. *Palazzi di Genova*..., s. 17.

⁷⁰ F. Skibiński, *Moc, wygoda, kształt, piękny pozór. Uwagi o kształtowaniu dzieła architektonicznego według anonimowego autora „Krótkiej nauki budowniczej” z 1659 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 81/2019, nr 1, s. 110, 111.

⁷¹ *Krótką nauka*..., s. 37; A. Małkiewicz, op. cit., s. 33; A. Miłobędzki, *Architektura*..., s. 50; K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego (1612-1662)*, Wrocław 1971, s. 42; J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio*..., s. 23, 249; F. Skibiński, op. cit., s. 103, 104.

⁷² A. Małkiewicz, op. cit., s. 47.

⁷³ F. Skibiński, op. cit., s. 111.

⁷⁴ A. Miłobędzki, *Architektura*..., s. 197, 200, 201; Z. Bania, *Pałac w Podhorcach*, „Rocznik Historii Sztuki”, 13/1981, s. 145, 166; J. Lileyko, *Zamek Warszawski. Rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569-1763*, Warszawa 1984, s. 145; T. Bernatowicz, *Książęcy splendor w stolicy. Rezydencje i dobra Radziwiłłów w Wilnie XVI-XVIII wieku*, w: *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera*, red. T. Bernatowicz, P. Gryglewski, K. Stefański, Łódź 2016, s. 29; R. Sulewska, *Dłutem wycięte. Snycerstwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta II Wazy*, Warszawa 2004, s. 38, 41, 54, 103, 139; M. Wardzyński, *Rzeźba nowożytna*

można listę tych wpływów jeszcze uzupełnić, czego dowodzi przykład kartografa i inżyniera Józefa Naronowicza-Narońskiego, protegowanego Radziwiłłów birżańskich, który w dziele *Architectura militaris* z roku 1659 zamieścił przerysowane przekroje pałaców z *Architectura et Perspectiva* Jacquesa Perreta z roku 1602⁷⁵. W księgozbiorach Bogusława Radziwiłła oraz brata Krzysztofa Opalińskiego, Łukasza, można było znaleźć traktat o stereotomii Francoisa Deranda⁷⁶. Ten drugi był też właścicielem traktatu jezuita Louisa Savota⁷⁷, poświęconego zdrowej i higienicznej zabudowie mieszkalnej, w tym także konstrukcji prewetu. Rozważania poświęcone temu pomieszczeniu sanitarnemu znalazły się w *Krótkiej nauce*⁷⁸ i mogły być inspirowane pracą francuskiego teoretyka.

Konkluzja

Opinie wyrażone przez Krzysztofa Opalińskiego na temat jego własnych fundacji oraz architektury pozwalają na scharakteryzowanie jego stosunku do budownictwa. Cenił sobie architekturę włoską, ale też francuskie ogrodnictwo, a jako inwestor wykazywał się znajomością realiów placu budowy. Był koneserem i znawcą architektury, niewykluczone, że sam też projektował, a przynajmniej znacząco ingerował w ostateczny kształt fundowanych przez siebie budowli. W jego opinii architektura, poza funkcjami praktycznymi, pełniła także rolę propagandową. Niektóre z wyrażanych przez niego uwag wydają się być zbliżone do tych zawartych w *Krótkiej nauce budowniczej*, której autorstwo przypisuje się jego bratu, Łukaszowi. Zwrócono już uwagę, że poglądy w niej zaprezentowane nie powinny być traktowane jako zbiór prostych porad, ale przemyślany wybór praktycznych zasad, wpisujących się we współczesną autorowi teorię architektury⁷⁹. Może warto więc nieco zweryfikować dotychczasowe opinie na temat genezy powstania tego traktatu. Przyjmując, że Łukasz Opaliński był faktycznie jego autorem, warto pamiętać, że znaczna część jego przemyśleń mogła być nie tylko wynikiem samodzielnej lektury dzieł zagranicznych teoretyków, ale też efektem kontaktów i wymiany myśli z bratem, co potwierdza zachowana korespondencja. Krzysztof znał francuski, który był mu potrzebny w trakcie poselstwa do Francji, jakie odbył w celu sprowadzenia do Polski przyszłej żony króla Władysława IV, Marii Ludwiki Gonzagi⁸⁰. Mógł zatem zapoznawać się z tekstami Deranda i Savota w oryginale. Być może dalsze badania nad pierwszym polskojęzycznym traktatem o architekturze pozwoliłyby zweryfikować te hipotezy.

w kręgu *Jasnej Góry i polskiej prowincji zakonu paulinów*, cz. 1: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620-1705*, t. 2, Warszawa 2010, s. 98, 115, 134.

⁷⁵ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rycin, sygn. Rps BUW nr 1954, *Optica lubo perspectiva to jest opisanie nauk widzenia albo przezoru [...]*, przez Jozepha Naronowicza Narońskiego, którego ręką rysowane y pisane A.D. 1659 Juniii 3 skończono, k 80.

⁷⁶ P. Buchwald-Pelcowa, *Książki z dziedziny architektury w księgozbiorze Bogusława Radziwiłła*, w: *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, red. Z. Bania, Warszawa 1988, s. 581.

⁷⁷ K. Schuster, op. cit., s. 190, 240, 242.

⁷⁸ A. Kwaśniewski, *Higiena a technika. Ewolucja urządzeń i instalacji higieniczno-sanitarnych w nowożytnej rezydencji wiejskiej XVI-XIX wieku na tle przemian kulturowych*, „Svornik”, 7/2009, t. 7, s. 58.

⁷⁹ F. Skibiński, op. cit., s. 110-111, 117.

⁸⁰ A. Sajkowski, *Krzysztof Opaliński...*, s. 82-83.

Bibliografia

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), sygn. AV 29, Wizytacja archidiaconatu śremskiego: dekanatów Borek, Koźmin, Krobia, Nowe Miasto (bez dekanatu Śrem i Wschowa) przez Franciszka Wolińskiego, archidiacona śremskiego (1741-1744).
- Adama Jastrzębskiego Gościniec albo opisanie Warszawy 1643*, oprac. A. Kraushar, Warszawa 1909.
- AAP, sygn. AV 12, Wizytacja wielkopolskiej i mazowieckiej części diecezji przez biskupa Wojciecha Tolibowskiego w latach 1660-1663.
- Bania Z., „*Kazać porobić, byle były jak najmodniejsze*”. *Relacje między inwestorem a budowniczym w polskiej architekturze nowożytnej*, w: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej. Część I*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2005, „*Studia nad sztuką renesansu i baroku*”, t. 6, s. 21-28.
- Bania Z., *Bonadura*, w: *Saur. Allgemeines Künstler-Lexikon*, pr. zbior., t. 12, München-Leipzig 1996, s. 457.
- Bania. Z., *Pałac w Podhorcach*, „*Rocznik Historii Sztuki*”, 13/1981, s. 97-170.
- Baranowski A. J., *Architektura sakralna w Wielkopolsce i jej zleceńodawcy na tle regionalizacji baroku*, Warszawa 2020.
- Bernatowicz T., *Książęcy splendor w stolicy. Rezydencje i dobra Radziwiłłów w Wilnie XVI-XVIII wieku*, w: *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera*, red. T. Bernatowicz, P. Gryglewski, K. Stefański, Łódź 2016, s. 17-40.
- Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rycin, sygn. Rps BUW nr 1954, *Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk widzenia albo przezoru [...]*, przez Jozepha Naronowicza Narońskiego, którego ręką rysowane y pisane A.D. 1659 Junii 3 skończono.
- Buchwald-Pelcowa P., *Książki z dziedziny architektury w księgozbiornie Bogusława Radziwiłła*, w: *Podług nieba i zwyczaj polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, red. Z. Bania, Warszawa 1988, s. 580-583.
- Czapliński A., Długosz J., *Życie codzienne magnaterii polskiej*, Warszawa 1982.
- Czapliński W., *Leszczyński Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław 1972, s. 115-119.
- Gryglewski P., *Vetustas Monumenta. Szlacheckie mauzoleum od połowy XV do XVII wieku*, Łódź 2002.
- Jacques D., *Who Knows What a Dutch Garden Is?*, „*Garden History*”, 30/2002, nr 2, s. 114-130.
- Jarzewicz J., *O pożytkach z rywalizacji. Sztuka w środowisku wielowyznaniowym na przykładzie Wschowy*, w: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Warszawa październik 1997*, Warszawa 1998, s. 133-149.
- Karpowicz M., *Sztuka Warszawy XVII w.*, Warszawa 1986.
- Katalog Zabytków Sztuki, Miasto Warszawa*, cz. 2: *Nowe Miasto*, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001.
- Kowalczyk J., *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Kowalczyk J., *Znaczenie wzorów Giovanniego Battisty Montano dla architektury barokowej w Polsce*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 63/2000, s. 9-46.
- Krassowski W., *Przesłanki gospodarcze programów architektonicznych w Polsce około roku 1600*, w: *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Lublin, listopad 1972*, Warszawa 1974, s. 129-135.
- Kręglewska-Foksowicz E., *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1982.
- Kręglewska-Foksowicz E., Linette E., Powidzki J., Sławska A., *Sztuka baroku w Wielkopolsce*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 20/1958, s. 49-98.

- Kręglewska-Foksowicz E., *Palace w Sierakowie i Czaczu – domniemane dzieła Krzysztofa Bonadury Starszego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 21/1959, s. 122.
- Krótką nauką budowania dworów, pałaców, zamków, podług nieba i zwyczaju polskiego, oprac. A. Miłobędzki, Warszawa 1957.
- Kwaśniewski A., *Higiena a technika. Ewolucja urządzeń i instalacji higieniczno-sanitarnych w nowożytnej rezydencji wiejskiej XVI-XIX wieku na tle przemian kulturowych*, „Svornik”, 7/2009, t. 7, s. 47-68.
- Lasek P., *Turris fortissimo nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polski od 1300 do połowy XVI w.*, Warszawa 2013.
- Lileyko J., *Zamek Warszawski. Rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569-1763*, Warszawa 1984.
- Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641-1653*, red. R. Pollak, Wrocław 1957.
- Lombaerde P., *The Significance of the Two Volumes of Rubens's "Palazzi di Genova" for Architectural Theory*, w: *The Reception of P.P. Rubens's "Palazzi di Genova" during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 51-80.
- Małkiewicz A., *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, Kraków 1976.
- Małkus M., *Nagrobek Mikołaja Tarnowieckiego (zm. 1640) w kościele pw. św. Józefa we Wschowie. Wstęp do badań*, w: *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Warszawa 2010, s. 119-135.
- Matyaszczyk D., *Zagadkowy ołtarz Matki Boskiej w Lutomiu*, „Sierakowskie Zeszyty Historyczne”, 2012, s. 67-76.
- Mignon C. N., *La Réception des Palazzi di Genova en France au XVIIe siècle*, w: *Reception of P.P. Rubens's "Palazzi di Genova" during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 135-142.
- Miks N., *Palac Bogusława Leszczyńskiego w Warszawie i jego twórca G.B. Gisleni*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 56/1984, nr 2-3, s. 187-201.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, t. 1-2, Warszawa 1980.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Agostino Locci (1601-po 1660). Scenografi architekt na dworze królewskim w Polsce*, Warszawa 2003.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Gisleni (Ghisleni) Giovanni Battista*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 165-181.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Tencalla Constante*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 463-479.
- Pielas J., *Podział latyfundium Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego z lat 1668-1670, w: Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, red. J. Stolicki, M. Ferenc, J. Dąbrowski, Kraków 2010, s. 153-174.
- Pietrzak J., „Dwudomowe”, nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzicze w Prowincji Wielkopolskiej, „Archeologia Historica Polona”, 15/2005, nr 1, s. 207-233.
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Rubens. *Palazzi di Genova, Architectural Drawings and Engravings (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard)*, red. H.W. Rott, London 2002.
- Saar-Kozłowska A., *Nagrobek Piotra Opalińskiego w Sierakowie. Środki artystyczne a treść pomnika*, w: *Artyści znad jezior lombardzkich w nowożytnej Europie. Prace dedykowane pamięci Profesora Mariusza Karpowicza*, red. R. Sulewska, M. Smoliński, Warszawa 2015, s. 313-324.
- Sajkowski A., *Krzysztof Opaliński wojewoda poznański*, Poznań 1960.
- Sajkowski A., *Opaliński Krzysztof*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 87-90.

- Satyry albo Przestrogi do poprawy rządu i obyczajów w Polsce należące na pięć ksiąg rozdzielone, przez Krzysztofa Opalińskiego, podług edycyi z roku pańsk. MDCLII*, Poznań 1840.
- Schuster K., *Biblioteka Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego (1612-1662)*, Wrocław 1971.
- Schütte U., „*Architectura alla moderna*” und die „*Teutsche manier*”. Rubens ‘*Palazzi di Genova*’ und die Neuorientierung der deutschen Architektur bei Joseph Furtenbach, w: *Reception of P.P. Rubens’s ‘Palazzi di Genova’ during the 17th century in Europe: Questions and Problems*, red. P. Lombaerde, Turnhout 2002, s. 143-161.
- Skibiński F., *Moc, wygodą, kształt, piękny pozór. Uwagi o kształtowaniu dzieła architektonicznego według anonimowego autora „Krótkiej nauki budowniczej” z 1659 r.*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 81/2019, nr 1, s. 103-113.
- Skuratowicz J., *Nowa próba odczytania pierwotnego wyglądu pałacu Andrzeja Opalińskiego w Radlinie*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata Andrzeja Opalińskiego*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 129-142.
- Skuratowicz J., *Rekonstrukcja zamku w Sierakowie*, „*Kronika Wielkopolski*”, 77/1996, nr 2, s. 66-76.
- Skuratowicz J., *Zamek Górków i Opalińskich w Sierakowie*, „*Ochrona Zabytków*”, 53/2000, nr 211, s. 341-346.
- Stankiewicz A., *Dekoracja architektoniczna w twórczości architekta Krzysztofa Bonadury Starszego*, w: *Ornament i dekoracja dzieła sztuki*, red. A. Betlej, A. Dworzak, J. Daranowska-Łukaszewska, Warszawa 2015, s. 63-73.
- Sulewska R., *Dłutem wycięte. Szymerstwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta II Wazy*, Warszawa 2004.
- Tomczak S. B., *Wschowa*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 442-446.
- Treter M. K., *Obrona y sława Królestwa Polskiego, Ozdoba Wielkiej Polskiej Cudowna Matka Boska w Kościele Zdzieszewskim przy Borku Wielkimi Darami z Nieba wstawiona [...]*, Kraków 1647.
- Vallery-Radot J., *Le recueil de plans d’édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque Nationale de Paris*, Rome 1960.
- Wardzyński M., *Rzeźba nowożytna w kręgu Jasnej Góry i polskiej prowincji zakonu paulinów*, cz. 1: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochowie pod Jasną Górą 1620-1705*, t. 2, Warszawa 2010.
- Wędzki A., *Rezydencja w Szubinie na Pałukach w świetle źródeł pisanych*, Żnin 1992.
- Wiliński S., *Krzysztofa Opalińskiego stosunek do sztuki. Malarstwo i grafika*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 17/1955, nr 2, s. 191-207.
- Wiliński S., *Rzeźby Sebastiana Sali dla Krzysztofa Opalińskiego*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 18/1956, nr 1, s. 55-83.
- Wróbel M., *Siedziby rycerskie na pograniczu ziemi wschowskiej. Dwory na kopcu w Mórkowie i Włoszakowicach w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Rycerze – szlachta – ziemianie. Szlachetnie urodzeni na ziemi wschowskiej i pograniczu Wielkopolsko-Śląskim*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymański, Wschowa-Lesno 2014, s. 62-69.
- Zarębska T., *Wczesne etapy kształtowania placu przed Zamkiem Królewskim*, w: *Historyczne place Warszawy. Urbanistyka, architektura, prace konserwatorskie. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 3-4 listopada 1994*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1995, s. 27-55.